

UOT: 398; 801.8

ƏKRƏM HÜSEYNZADƏ

OĞUZNAMƏLƏRDƏ VƏ NAXÇIVAN FOLKLORUNDA
DUZ MƏDƏNİYYƏTİ

Məqalədə Naxçıvan Duzdağının tarixi əhəmiyyəti, müxtəlif dövrlərdə tədqiqata cəlb edilməsi, folklor materialları, qədim və zəngin adət və ənənələri, inam və inancları, insanların həyat tərzini və məişətini, real təfəkkürü əks olunanur.

Naxçıvan tarixən ən qədim, ən zəngin və ən dadlı duz məkanıdır. Bəzi rəvayətlərdə duzun ilk dəfə kəşf olunması Naxçıvan diyarına məxsusdur. Duzu ilk dəfə mətbəxə gətirən də türklər olmuşdur. Duzdağın dünyanın ilkin insan məskəninin Naxçıvanda var olması bu torpağın müqəddəsliyinə və qədimliyinə dəlalət edir.

Açar sözlər: *Qaravuş, Günəş-Koyaş tanrısı, Oğuz Kağan, Skala, Kanğa.*

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız – “Kitabi Dədə Qorqud”, “Bilqamis”, “Alp Ər Tunqa”, “Oğuznamə”, “Ərkənəqun” kimi dastanlarımız, “Oğuznamə”lər, “Ustadnamə”lər xalqımızın qədim tarixindən, onun ictimai-mədəni həyatından, zəkəsindən, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən xəbər verir. Qobustan, Gəmiqaya, Oğlanqala, Kültəpə, Orxon kitabələri və daha bir çox qayaüstü yazılı abidələrimiz xalqımızın yazı yazmaq, oxumaq, hesablamaq, rəsm çəkmək, rəqs etmək və s. mədəni, təhsil vərdişlərinə sahib olmasından xəbər verir. Tariximizin çox qədimliyini göstərən arxeoloji qazıntılar, əldə edilmiş maddi, mədəniyyət nümunələri, xaraba şəhər və qəsəbələr Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvanda hələ daş dövründən istifadə edilən duz mədəni və buradan tapılmış daş baltalar, buradakı duz müalicəxanası çox uzaq keçmişimizin mədəni səviyyəsindən xəbər verir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının hələ miladdan əvvəl mədəniyyətə, yazıya, oxuya, sistemli təlim-tərbiyə mədəniyyətinə, müalicə üsullarına sahib olduqlarını təsdiq edən tarixi yaddaşımızdır. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir. Əgər Azərbaycanın tarixi haqqında, ümumiyyətlə bir çox işlər görülübse, Naxçıvanın tarixi haqqında, qədim tarixi haqqında və Naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi – həm təbiətinin, həm adət-ənənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az iş görülüb” [1, s. 17].

Naxçıvanda tunc dövrünə aid Gəmiqaya abidəsi eramızdan əvvəl I-III minilliklərə aid edilir ki, üzərindəki rəsmlər, yazı, işarələr insanların bir-biri ilə ünsiyyət və əlaqə, öyrətmə-öyrənmə prosesini əks etdirir. Qayaüstü təsvirlərdə rəqs səhnələri o dövrün estetik zövqü ilə bərabər qədim Günəş-Koyaş tanrısına ibadət ayinini də ifadə edir. Ov səhnələri, örüş sahələri, keçi, maral, quş, habelə əmək alətləri dövrün peşələri olan ovçuluqdan, əkinçilikdən, maldarlıqdan xəbər verir. At, dəvə, ulaq, araba təsvirləri insanların istifadə etdikləri nəqliyyat növünü göstərir. Günəş, ağac, çay kimi rəsmlər qədim insanlarımızın inancından xəbər verir, daşlar üzərində düz xətlə çəkilmiş bir neçə xətt və ya çox xətt gəmiqayalıların say anlayışından xəbərdar olmalarını bildirir. Gəmiqayalıların bəbir, canavar, ilan, dəvə kimi rəsmlərin müxtəlif vəziyyətlərdə daşlara döymə üsulla böyük məhərətlə işləmələri bir tərəfdən o dövrün rəssamlığını, naqqaşlığını göstərsə, digər tərəfdən də şübhəsiz insanlara ətraf mühiti, ərazini onun flora və faunasını öyrədir.

Qayalarda at və atın üstündə atlı, onun başında papaq, əynində kürk, ayağında çəkmə olan rəsmlər var. Bu rəsm o dövrün etnoqrafik adət və sənətkarlığından – papaqcılıq, çəkməçilik, kürk toxumaqdan xəbər verir. Böyüklər əldə etdiyi bilik, bacarıq və təcrübələri, qazandıqları peşələri kiçiklərə öyrətmişlər və yaxud da kiçiklər böyükleri müşahidə etməklə müəyyən bilik, bacarıq və təcrübə əldə etmişlər. Qədim insanlarımız ilk dəfə olaraq vəhşi atı əhliləşdirmiş, sürət əldə etmiş, hündürə qalxaraq idarəçilik etmişlər. Mənbələrdə göstərilir ki, vəhşi atı ilk dəfə əhliləşdirən türklər olmuşdur. Bu o deməkdir ki, bura – Gəmiqaya məkanı türk yurduudur, qədim türk məkanıdır.

Buradakı iki təkərli, dörd təkərli araba rəsmləri diqqətimizi cəlb edir. Belə ki, qədim tarixi mənbələrdən, “Oğuznamə”lərdən də məlum olur ki, arabanı kəşf edənlər qədim türklər, Kanqlı tayfaları olmuşlar: “...Oğuz Kağanın çeriyində bacarıqlı, cüssəli, yaxşı bir kişi vardı. Bu kişi bir araba

çapdı... Arabalar gedəndə “Kanq, kanq” deyə səs çıxarırdılar. Onun üçün arabaya “Kanğa” adı qoydular. Oğuz Kağan kanğaları gördü, güldü, ayıtdı. Qoy yüklü arabaları əsirlər çəksin. Sənə verilən “Kanğaluğ” adı qoy kanğanı yada salsın” [2, s. 28]. Bu ad Naxçıvanda məskunlaşmış qədim Kəngərli tayfasının adıdır.

Azərbaycan folklorunun tərkibində xüsusi yeri olan oğuznamələrin metodoloji əsası ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın mənəvi mədəniyyət irsini özündə birləşdirən xalqın müdrik fikirləri, klassiklərin oğuznamələr haqqında dəyərli fikirləri, ulu dastanımız “Kitabi-Dədə Qorqud” boyuları, Oğuzla bağlı xalq nümunələri deyimləri, müxtəlif folklor nümunələri təşkil edir. Bu barədə professor Füzuli Bayatın son dövrlərdə nəşr edilmiş əsərlərində ətraflı və geniş məlumat verilmişdir [13].

Bir çox alimlər oğuzların Azərbaycanda, Anadoluda eradan çox-çox əvvəllər yaşadıklarını qeyd etmiş və Oğuzlar azərbaycanlıların əcdadı hesab edilmişdir [15, s. 199].

Oğuzların ictimai-siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə “Oğuznamə” deyilir. Oğuznamə geniş anlayış olub, özündə oğuzların etnoqonik və təqvim miflərini, habelə dastanlarını, rəvayətlərini, atalar sözləri və zərbül məsəlləri, şəcərə dəbini, tarixi hadisələri, yer adlarını, şeir parçalarını, həyat tərzini özündə birləşdirir. Deyə bilirik ki, Oğuzlar haqqında hər hansı bədii əsər, tarixi məlumat, təsvir, şərh Oğuznamə adlana bilər. Oğuznamələr əhali arasında dövrün tələbinə uyğun olaraq ünsiyyət və münasibətləri, davranış normalarını, insanların mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərini bədii nümunələr əsasında tənziqləmişdir. Kökü mifik oğuz şəcərəsi ilə bağlı olan nümunələr ilk vaxtlarda oğuzların yazılmamış qanunları olmuşdur. Bunu tarixi-xronoloji Oğuznamə yazanlar da – Rəşidəddin, Əbül Qazi və başqaları da əsərlərində qeyd etmişlər. Bu mənada Oğuznamələr uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi, mənəvi mədəniyyət abidəsi, yaşam tərzini kimi adət-ənənələri bu günlərimizədək gətirib çıxarmışdır.

Uzun illər boyu xalqımızın ulu Oğuz abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, tariximizi, ədəbiyyatımızı, folklorumuzu, mədəniyyətimizi, incəsənətimizi və bunun kimi bir çox sahələri özündə cəmləşdirən VII əsrdən də əvvəl meydana gələn qədim kitabımızdır. Dədə Qorqud hekayələri Oğuz dastanının bir hissəsi və ya davamı kimi də adlandırıla bilər. Əsərdəki başlıqların ümumi məlumatları bu hekayələrin Oğuznamə adlandırıldığını da sübut edir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, Gəmiqayada 1500-ə yaxın yazı, rəsm daş və metal alətlərlə döymə, qazma, sürtmə yolu ilə həkk olunmuşdur. Onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: 1) İnsan rəsmləri; 2) Araba rəsmləri; 3) Heyvan rəsmləri; 4) Müxtəlif mövzulu səhnələr; 5) İşarələr; 6) Qeyri-müəyyən təsvirlər [3, s. 24].

Tədqiqatçı alim Əjdər Fərzəli öz dəyərli kitabında yazır: “Gəmiqayalıların 32 hərfdən ibarət əlifbalı olmuşdur. Onların 9-u sait, 23-ü isə samit olmuşdur. Hərflər həm də müstəqil şəkildə müəyyən bir sözü də ifadə edir. Bu əlaməti Orxon Yenisey əlifbasında da görmək olur [4, s. 328].

Gəmiqayadakı təsvirlərin özü sübut edir ki, burada yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət olmuşdur. Buradakı yazılar, işarələr, rəsmlər istedadlı rəssamlar və bilicilər tərəfindən çəkilmiş nadir sənət incilərindədir. Bu rəsmlər qayaların köksündə bədii, həndəsi-riyazi dəqiqliklə qazılmış, həkk edilmişdir. Bunların hamısı sözlü işarələrdir və Tanrıçılıq – yaradılış inamını yer-göy əlaqələrini, kosmik düşüncəni, xalqımızın inanclarını əks etdirir, Nuhun gəmisinin də Gəmiqayada torpağa endiyi mənbələrdə bildirilir.

Henrix İohann Hübşman Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərlə bağlı “dünya tufanı” hadisəsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə “Naxçıvan” toponimi “törəyiş yeri” anlamını verməkdədir. Hübşmanın istinad etdiyi Nuh tufanı hadisəsinə görə “Naxçıvan” sözü üç hissədən – “Nax” (Nuh) və türk dillərində isim düzəldən şəkilçi olan “-çı” şəkilçisi, sonra da türk dilində yer, məkan bildirən “van” toponimindən meydana gələrək, “Nuhçuvan” – “Nuhçuların (Nuh tərəfdarlarının) məskəni”, “Nuhun diyarı” deməkdir [15].

Naxçıvanda tədqiqatlar aparmış böyük rus alimi Nikitin K. A. yazır ki, Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərinin əsasını qoymuşdur [5, s. 111].

Akademik İsa Həbibbəyli uzun illik apardığı təhlil və tədqiqləri nəticəsində bildirir ki, Nuh tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Gəmiqaya ətəklərindəki Qaranquş yaylağı – Nuh peyğəmbərin suyun çəkilib-çəkilmədiyini öyrənmək üçün əfsanəvi gəmidən buraxdığı və caynağında palçıq, yaxud dəfnə

yarpağı geri döən Qaranquşun adını əbədiləşdirən toponimdir [6, s. 18].

Gəmiqaya Kiçik Qafqazda ən hündür dağdır ki, hündürlüyü 3906 metrdir. Zirvəsi “Qapıcıq” adlanır. “Qapıcıq bəşəriyyətin yeni həyatına “açılan kiçik qapı”, “giriş yeri” mənasını daşıyır” [6, s. 18].

Yerli sakinlər arasında dolaşan əfsanəyə görə, Nuh peyğəmbər daşqın çəkildikdən sonra burada ailəsi ilə, Ham, Sam, Yafəs adlı oğlanları ilə ömrünün sonuna qədər yaşamış və bu torpaqda da vəfat etmişdir.

Realist məşhur rəssam Bəhruz Kəngərli “Nuhun qəbri”ni 1919-1920-ci illərdə 3 dəfə çəkmişdir [7, s. 18-19]. Bu gün Nuhun qəbri Naxçıvanda Nuhdaban deyilən yerdədir və üzərində böyük türbə ucaldılmışdır.

Pedaqoji elmlər doktoru, professor RUFƏT Hüseynzadə dəyərli məqaləsində maraqlı və yeni bir məsələyə toxunaraq yazır: “Türk dilində böyük gəmilərin dayandığı yerə İskələ deyilir. İngilis dilində məktəb mənasını verən “Skul”, fransız dilində “Lekol”, alman dilində “Şule”, türk dilində “Okul”, rus və belarus dillərində “Şkola” kəlmələri “İskələ”, “Skala” sözündən əmələ gəlmişdir. “Skala” ilkin mənasında “pillə”, “mərhələ” mənasını vermişdir. Rus dilində “Şkala” – “dərəcə”, “mərhələ” deməkdir. Nuhun dövründə Gəmiqayada ilk pilləli, mərhələli məktəb yaradılmışdır [8, s. 19]. Başqa dildən götürülmüş rus dilində işlənən “Skala” sözü qaya mənasında da işlənəməkdədir. Nuhun Gəmişi də dağa deyil, məhz qayaya – Gəmiqayaya yön almış, orada dayanmışdır [9, I, 718].

İskele sözündən Skala, skul, okul, lekol, şkola meydana gəlmişdir. Bəs bu ad Şumerlərə necə gedib çıxmışdır ki, yunanlar da bunu oradan götürmüşlər.

Tarix kitablarında göstərilir ki, Şumerlərlə Arattalıların həmişə sıx əlaqələri, xüsusilə, müntəzəm olaraq sıx ticarət əlaqələri olmuşdur. Naxçıvan da Aratta, sonralar Manna dövlətinin tərkibində olmuşdur. Naxçıvan duzu at arabaları ilə Şumerlərə daşınmış və oradan əvəzində lacivərd (“Lacivərd mavi rəngli qiymətli daşlar, Ləl-cəvahirat” [9, II, 953] alıb gətirmişlər [16, s. 125].

Şumerlər duza yüksək dəyər vermiş və duza səcdə etmişlər. Naxçıvan duzu qaya duzu olduğundan özündə 84 mineralı birləşdirən ən qiymətli və faydalı duz hesab edilir. O zaman məşhur “Duz yolu” mövcud olmuş, Naxçıvan duzu nəinki Şumerlərə bütün Şərqi, Osmanlı dövlətinə daşınmışdır. Bu mübadilə mədəniyyətlərin də mübadiləsinə təsir etmişdir [16, s. 126].

Fransız alimi Katerina Marro yazır: “Naxçıvandakı Duzdağının duzu e.ə. dörd mininci illərdə belə geniş şəkildə işlənmişdir” [10, s. 25]. Osmanlı arxiv sənədlərində də göstərilir ki, Naxçıvan duzu müxtəlif ticarət yolları vasitəsilə ayrı-ayrı şəhərlərə daşınmışdır. “Osmanlı ordusunun yemək xərcləri hesablanarkən, Naxçıvandan alınan duza sərf edilən vəsaitin miqdarı göstərilir” [11].

Naxçıvan şəhərinin 12 kilometrliyində yerləşən Duzdağa uzaqdan baxdıqda lay-lay rəngli torpaq qatlarını görmək olur. Duzdağın dünyanın ilkin insan məskəninin Naxçıvanda var olması bu torpağın müqəddəsliyinə və qədimliyinə dəlalət edən faktlardan biridir. Aparılan araşdırmalar zamanı qədim mədən sənayesinin infrastrukturuları və dünyanın ən qədim duz mədənlərinin Naxçıvan Duzdağında olduğu müəyyənləşdirilib.

“Naxçıvan Duz Muzeyinin yaradılması haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri 2017-ci il 12 sentyabr tarixli Sərəncamını çox yüksək qiymətləndiririk. Bu mühüm dövlət sənədində deyilir: “Naxçıvanın Nuh peyğəmbərlə bağlılığı hələ qədim dövrlərdən diqqəti cəlb etmiş, yunan alimi Klavdi Ptolemey bizim eramızın ikinci əsrində ilk dəfə olaraq Naxçıvanı Nuh peyğəmbərin məskəni kimi xatırlatmış, on altıncı əsrin görkəmli ərəb alimi, coğrafiyaşünas Əl-Şərif Nuh peyğəmbərin qəbrinin, hətta gəmisinin də qalıqlarının Naxçıvanda olması barədə ətraflı məlumat vermişdir” [12].

Qədim və zəngin Naxçıvan folklor nümunələri bu regionun tarixini, mədəniyyətini, adət və ənənələrini, insanların həyat tərzini və məişətini, inancını, mifik və real təfəkkürünü əks etdirir.

Naxçıvan tarixən həm də ən qədim, ən zəngin və ən dadlı duz məkanıdır. Duzla müalicəxanalar, duz mağaraları, duz daş baltaları bu məkanda tapılmışdır.

Deyilənə görə, hələ 6 min il əvvəl – Nuh-Nəbi dövründən buradan duz çıxarılıb. Şöhrəti dünyaya səs salan “İpək yolu”ndan əvvəl Naxçıvan ərazisindən Yaxın Şərqi ölkələrinə “Duz yolu” uzanıb. Həmin ölkələrə xüsusilə Şumerlərə buradan duz daşınıb. Şumerlərdə duz müqəddəs sayılıb, duza səcdə edilib. Şumer əfsanəsi ilə Gəmiqaya, Nuh tufanı əfsanəsi üst-üstə düşür. Türkiyəli şume-

roluq tədqiqatçıların araşdırmalarına görə Şumerlər özlərinə Kəngər demişlər. Kəngərlilər isə Naxçıvanda yaşamış, bu gün də Naxçıvanda Kəngərli soyadı, Kəngərli rayonu mövcuddur. Atı əhli-ləşdirənlər, arabanı kəşf edənlər kəngərlərdir ki, Gəmiqaya rəsmlərində iki təkərli və dörd təkərli araba, at və atlı rəsmləri vardır. Heç şübhəsiz bu arabalardan bir nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilmiş və Şumerlərə bu arabalar vasitəsilə duz daşınmışdır.

Qədim Naxçıvanın ən möcüzəli yerlərindən bir olan Duzdağın hər bir qarışında, dağında, daşında sirli-sehrli tarixin izləri gizlənib. Bu yer haqqında xeyli elmi və publisistik məqalələr yazılsa da, duzla bağlı Naxçıvan folklor nümunələrinin toplanması, araşdırılması həm folklorşünaslığımız üçün dəyərli mənbə olub, onu zənginləşdirər, həm də bu tarixi yerin öyrənilməsinə və ümumiyyətlə isə Naxçıvan diyarının daha geniş və ətraflı öyrənilməsinə bir kömək olar.

1970-ci illərdə Naxçıvan duz mədəninə aparılan arxeoloji qazıntılar, tədqiqatlar nəticəsində burada böyük duz mağarası aşkar olunmuşdur ki, bura ən qədim duzla müalicəxana məkanı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Avropaya XIX əsrdə duzla müalicə üsulu məlum olursa, Naxçıvanda bu ən qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Müəyyənləşdirilmişdir ki, duz mədəninə çalışanların heç birində bronxit və ya asma kimi ağciyər xəstəlikləri yoxdur.

1979-cu ildən Naxçıvan Respublikası “Duzdağ” Fizioterapiya xəstəxanası 50 çarpayılıq xəstəxana kimi Naxçıvan Duz Mədənin bazasında fəaliyyətə başlamışdır ki, bu gün bu şəfa ocağı daha da genişlənmiş və dünyanın müxtəlif ölkələrindən bura xəstələr gələrək təbii şəkildə Naxçıvan duzu, iqlimi, təbii havası ilə müalicə olunaraq öz dərdlərinin şəfasını tapırlar.

Duzla bağlı ən zəngin folklor materialları da Naxçıvandır. Buradakı duz dağ uzun əsrlər boyu insanların qida təminatını ödəmiş və hələ 1000 illər boyu da bu duz dağ insanların xidmətində olacaqdır. Duz insanların ən lazımlı qida məhsuludur. Duzsuz yaşamaq olmaz. Qədim vaxtlarda Hollandiyada məhbusları cəzalandırmaq üçün onlara humanizmdən uzaq olaraq duzsuz yemək vermişlər. Nəticədə məhbuslar bir neçə aydan sonra həyatla vidalaşmışlar [17]. Duz bədəndə olan suyu normal saxlayır. Bu onu göstərir ki, duz olmadan yaşamaq mümkün deyildir.

Duzdağdan açıq üsulla duz çıxarılması XX əsrin ortalarına qədər mövcud olmuşdur. Yaşlıların, qocaların söylədiyinə görə, ətraf kəndlərin əhalisi kənardan açıq şəkildə görünən duz laylarını qırıb götürmüş, bəzən çox da dərin olmayan oyuqlar, lağımclar qazmışlar. El arasında hər kəsin açdığı lağım bəlli olmuşdu, yəni heç kəs başqasının açdığı lağımca girməzdi.

Bəzi rəvayətlərdə Duzdağdan Qaraquca (Qaravuşa) qədər yeraltı yol olduğu da bildirilir. Düzdür, bu fikirlər rəvayət olsa da, unutmamaq olmaz ki, onlar xalq arasında söylənilən müəyyən məlumatlara söykənir. Ərazidəki daş alətlər, keramika və obsidian qırıqları buranın qədim tarixə malik bir yer olduğunu təsdiq edir.

Tarixdə duzun ilk dəfə kəşf olunması Naxçıvan diyarına məxsusdur. Duzu ilk dəfə mətbəxə gətirən də türk olmuşdur. Belə rəvayət edirlər ki, Nuh peyğəmbərin nəvəsi Türk xanın oğlu Tütək xan duz dağ ərazisində ət yeyərkən tikəsi yerə düşmüş, qaldırıb tikəni yedikdə tikənin daha dadlı olduğunu duymuşdur. Ona məlum olmuşdur ki, bu duzdur. O vaxtdan duz mətbəxdə istifadə edilməyə başlanmışdır.

Naxçıvan atalar sözlərində duzla bağlı xeyli atalar sözləri, bayatılar, xalq təbabəti, əfsanə və rəvayətlər mövcuddur.

Bu barədə bir neçə atalar sözü və onların açıqlamasına nəzər sala bilərik: “Hələ duza gedir”. Açıqlamasını belə izah etmək olar: Bir insan hələ xamdır, həyat çətinliklərini görməmiş, duza gedib oradan duz gətirməyin ağırlığını hələ dərk etməmişdir.

“Axşamdan duza gedən çox olar”. Açıqlaması belədir ki, insan bəzən düşünüb-daşınmadan, işin ağırlığını dərk etmədən söz verir, amma işin ağırlığı ağıla gəlincə, onun məsuliyyəti dərk edilməyə işdən qaçılır. Axşamdan verilən söz, səhər unudulur və müxtəlif bəhanələrlə işdən qaçınır.

“Dəvəni toya çağırırlar. O da ağlayır ki, mənə ya Naxçıvana duza göndərirlər, ya da Bərgüşada – düyüyə”. Bu atalar sözü də duzun ağırlığından, daşınmasının zəhmətli iş olduğundan xəbər verir. Ona görə də deyirlər: “Qız yükü, duz yükü”. Duz yükü ağır olduğundan, qız tərbiyə edib, böyüdü, başa çatdırmaq da bir o qədər ağır işdir.

“Bir gün duz yediğin yerə qırx gün salam ver”. Yəni heç vaxt nankorluq etmə, sənə xeyir

verən insanlara, yerlərə, məkanlara sədaqətli ol. Yediyin məhsula hörmətlə yanaş. Sənə edilən yaxşılığı unutma və onun qədrini bil. Bu atalar sözü bənzər daha bir atalar sözü də var ki, onun semantikasi elə dediyimiz anlamdadır. “Duzu yeyib, duzdağı buluyan...”. Yaxud da deyilir: “Duz, çörək haqqını bilməyən kor olar”.

“Duz duzlaşda, eşşək naxırda, ay duz alan çağırır”. Açıqlamasını belə izah etmək olar ki, hələ heç bir real iş görülməmiş və görülmək iş üçün də əsaslı bir zəmin hazırlanmamış, gələcək iş haqqında şirin xəyala dalır. Duzlaqdan duzu gətirəcək, bazara çıxaracaq və duz alan çağıracaq... Halbuki ortalıqda hələ heç bir iş yoxdur.

Duzla bağlı deyimlər də vardır: “Duz-çörək kəsmək” – xalq deyimi də Naxçıvan regionunda geniş işlənməkdədir. Duz və çörək xalqın ən müqəddəs nemətidir. Duz, çörək həmişə qorunmalıdır. Duz-çörək evin bərəkətidir. Bu o anlamda işlədilir ki, kimlə müqəddəs duz-çörək kəsilirsə, birlikdə yemək yeyilirsə, o adama sədaqətli olmalı, ona hörmətlə yanaşılmalıdır. Əlbəttə, hər adamla da “Duz-çörək” kəsmək olmaz, bu ölçülüb biçilib, düşünülməlidir.

“Əlimin duzu yoxdur” – deyimində bir insanın başqalarına etdiyi yaxşılıqlar, qayğılar başa düşülməyəndə, ona qarşılıq verilmədiyində işlənə bilər.

“Naxçıvanın duzu, qızı, qarpızı”. Bu Naxçıvan deyimində də Naxçıvan duzunun, həmçinin Naxçıvan qız-gəlininin təriflənməsi görünür, həmçinin burada dadlı qarpız yetişdirilməsinə işarə verilir.

Bütün bunlar Naxçıvanın iqtisadiyyatı, həyat tərzi ilə əlaqədar, insanların həyat təcrübələri ilə bağlı duzla əlaqədar deyilmiş atalar sözləridir.

Duzla bağlı Naxçıvan bayatıları da vardır. Onlara da nəzər salmaq və semantik şərhinə diqqət yetirək:

Naxçıvanın duzu var,
Büllur kimi duzu var.
İki könül bir olsa,
Kimin ona sözü var.

Bayatının izahı belədir ki, qız-gəlinin xərəyin duzunu artıq etməsi nişanlısını, ərinə çox sevməyinə işarədir. Deməli, duzla bağlı informasiyadan sonra “bir olan iki könül”dən danışmaq da təbiidir.

Başqa bir bayatıda belə deyilir:

Naxçıvanın duz dağı,
Duz təpəsi, duz dağı.
Çəkdi yar sinəm üstə,
Dağ üstündən yüz dağı.

Bu bayatıda sevgidə, eşqdə əzablara, çətinliklərə qatlanan bir aşiqin ürək yangılarıdır ki, bu da “duz dağı”, “duz təpəsi” ilə müqayisə edilir.

Duz həm də xalqın inanc yeri, inamı olmuşdur. Ona görə də “Duz haqqı” ifadəsi də işlənməkdədir. Yaxud deyilmişdir: “Duz yerə töküləndə savaşa olar, gərəh duzun üsdünə qənt qoyasan”.

Duz insanların and-aman yeri olmuşdur. “... bu duz çörək mənə qənim olsun...” – demişlər.

Duz – xüsusilə qız-gəlinlər üçün istəklili, şirin, gözəgəlimli mənasında işlədilir. “Çox duzlu gəлиндir”, “Nazlı-duzlu qızdır” və s.

Duzla bağlı tapmacalar da vardır: “Məni tək yeməzlər, mənsiz də yemək olmaz”.

Duzla bağlı yuxu yozumunda deyilir: “Yuxuda duz görən və ya duz daşıyanın, realıqda diş ağrıyır”.

Duz xalq təbabətində də işlənməkdədir: “Diş ağrıyanda yerinə duz bas və duzla qarqara et” və s.

Duzla bağlı yuxu yozmalar da vardır. Yuxuda duz görmək xeyir, bərəkət, nemət hesab edilir. Qorxu halında olan adam rüyada duz görərsə bu onun üçün əmniyyətdir.

Duzla bağlı bir nağıl da ixtisarla nümunə kimi verə bilərik: “Duz qədər sevgi. Bir hökmdarın bir-birindən gözəl üç qızı var idi. Sonuncu qızı o biri qızlardan çox fərqli idi. Həm ağıllı, həm də atasını çox sevirdi. O biri iki qız atasının var-dövlətini hər şeydən üstün tuturdu. Bir gün atası qızları çağıraraq onlardan: “Məni nə qədər sevirsiniz?” deyə soruşur. Böyük qız cavab verir: “Atacan, mən

səni var-dövlətin qədər sevirəm”. Atası onun cavabından razı qalıb onu varlı bir tacirə ərə verir.

Sonra ikinci qızdan soruşur: “Məni nə qədər sevirsən?” – “Atacan, səni həyat qədər sevirəm”. Padşah bu qızın da cavabından razı qalıb onu o biri ölkənin padşahına ərə verir. Nəhayət, növbə gəlib üçüncü qıza çatır. Atası ondan soruşur: “Qızım, məni nə qədər sevirsən?” Qız atasına: “Ata, səni duz qədər sevirəm” deyər cavab verir. Atasının ona acığı tutur. Onu kasıb bir pinəçiyə ərə verir. Aradan üç il keçir, atası qızların evinə qonaq gedir. Əvvəlcə böyük qızıgilə gedir. Böyük qızı atasını çox soyuq qarşılayır. Çünki atasının var-dövləti tükənmişdir. Ata bürüzə verməyib saraya qayıdır. Növbə ikinci qıza çatır. O da böyük bacısı kimi atasını çox soyuq qarşılayır. Çünki atası qocalmışdır. Ata bunu da bürüzə verməyib qayıdır. Padşah bunları gördükdən sonra kiçik qızı haqda çox düşünür. Hazırlayıb onlara getməyi qərara alır. Kiçik qız atasını görüb çox sevinir. Evdə olanlardan həvəslə hazırlayıb atasına gözəl bir süfrə açır. Amma bişirdiyi yeməklərin heç birinə duz atmır. Padşah yeməklərin duzsuz olduğunu bürüzə vermir. Kiçik qız yeməklərin necə olduğunu soruşanda padşah deyir: “Yaxşı idi, amma, duzsuz idi”. Qız gülümsəyərək atasına: “Atacan yadımdadırsa məndən soruşanda səni duz qədər sevdiyimi söyləmişdim. Sənin sə mənə acığın tutmuşdu. Bax indi bildinmi ki, duzsuz heç nəyin dadı yoxdur. Bu fani dünyada istəklərimiz heç bir şeylə ölçüyə qoyulmamalıdır”. Hökmdar bu sözləri eşidib onları sarayda yaşamağa dəvət edir. Bütün var-dövlətini kiçik qızına miras qoyur”.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Naxçıvan qədim diyar olmaqla, həm də Naxçıvan ilk duz məkanı, ən dadlı və faydalı duz diyarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə nitq // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Bakı: Nurlan, 2005, 156 s.
2. Oğuznamələr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 58 s.
3. Əliyev V.Q. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1992, 92 s.
4. Аждар Фарзали. Ноев Ковчег и Гямигая-Гобустанский алфавит. Баку, 2014, с. 233.
5. Nikitin K.A. Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı / “Qafqaz ərəzilərinin və tayfalarının təsviri üçün materiallar” məcmuəsi. II buraxılış, Tiflis, 1882, 186 s.
6. Həbibbəyli İ.Ə. Nuhdaban oturaq məkanı və Duzdağ şəhərtrafi mədəniyyəti / Naxçıvan: İlk şəhər və Duzdağ” Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
7. Бехруз Бек Кенгерли. Каталог. Баку, 1947.
8. Hüseynzadə R.L. Təhsil tarixi inkişaf prosesində. Təhsilin beşiyi – Naxçıvan, Gəmiqaya / “Azərbaycanda təhsil quruculuğunun prioritetləri: Müasir yanaşmalar. Beynəlxalq elmi konfrans. ARTPI, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Naxçıvan, 5-6 iyun, 2015.
9. Tükce sözlük. I c., İstanbul: Milliyet, 1992.
10. Marro K. Duzdağında duz mədənciliyinin başlanğıcı haqqında / Naxçıvan: İlk şəhər və Duzdağ Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
11. Kirzioglu Fahrettin. Osmanlıların Kafkas Ellərini Fethi (1451-1490). Ankara: T.T.K. Basımevi, 1993, s. 100-120.
12. “Naxçıvan Duz Muzeyinin yaradılması haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri 2017-ci il 12 sentyabr tarixli Sərəncamı. “Şərq Qapısı” qəz., 2017, 12 sentyabr.
13. Bayat F. Mitten Tarihe Sözdən YazıyaDede Korkut Oğuznamələri. İstanbul: Ötügen Neşriyatı, 2016.
14. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. Bakı: ADPU, 2017, 360 s.
15. <http://medeniyyet.az/page/news/12347/Serqin-qapisindan-o-yana.html>
16. İsayev E. Naxçıvan şəhər mədəniyyətinin formalaşması və inkişafında ticarət və sənətkarlığın rolu / Naxçıvan: İlk şəhər və Duzdağ Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
17. <https://www.testbook.az/blog/details/11422/duz>

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ekrem.h@mail.ru*

Akram Huseynzadeh

CULTURE OF SALT IN “OGHUZNAMES” AND NAKHCHIVAN FOLKLORE

The historical significance of Nakhchivan Duzdagh, being drawn into research during different periods, folklore materials, ancient and rich customs and traditions, the life style of people are represented in the paper. Historically, Nakhchivan is the place of the oldest, richest and tastiest salt.

In some legends the discovery of salt for the first time belongs to Nakhchivan land, and Turkish had been the first who brought salt to cuisine. Existance of Duzdagh, the initial dwelling of the world in Nakhchivan denotes this land to be holy and ancient place.

Keywords: *Garavush, Sun-Koyash goddess, Oghuz Kaghan, Skala, Kangha.*

Акрам Гусейнзаде

КУЛЬТУРА СОЛИ В «ОГУЗНАМЕ» И НАХЧЫВАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

В статье нашло отражение важное историческое значение г. Дуздаг в Нахчыване, проведенные в разное время исследования г. Дуздаг, материалы по фольклору, древние обычаи и обряды, поверья, образ жизни людей и их быт, реальное мышление.

На территории Нахчывана расположен самый древний, богатый солевой рудник с вкусной солью. В некоторых легендах говорится о Нахчыване, где впервые были открыты залежи соли, а древние турки первыми использовали соль как приправу и консервант.

Наличие священной солевой горы Дуздаг лишний раз свидетельствует о Нахчыване как одном из древнейших поселений мира и очаге цивилизации.

Ключевые слова: *Ганавуш, бог Солнца Кояш, Огуз Каган, Скала, Канга.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)